

FRAZEOLOGIK MA'NOLARDA MILLIYLIKNING AKS ETISHI*Hamroqulova Shahzoda**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Husanova Lobarxon**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Ubaydullayeva Shohista**Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti talabasi*

Anotatsiya: Frazelogizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlarini, an'analari va irimlari ta'sirida shakllanadi. Jumladan, o'zbek xalqida azaldan quloqtishlar odati mavjud. Quloqtishlar, ya'ni beshikketdi odati hozirgi kunda Surxondaryo viloyatining ayrim tuman va qishloqlarida saqlanib qolgan.

Kalit so'zlar: Frazema, guruh, xalq, milliylik, o'zgarish, turk iboralari, maqollar

Oilada qiz bola tug'ilib, chillasi chiqqandan keyin beshik to'yi o'tkaziladi. Qarindosh urug', do'stog' aynilar yangi farzand bilan muborakbod etgani bu oilaga kelishadi. Shunda o'g'illik birodarlardan biri niyat qilib, yetaklab borgan 5-6 yashar o'g'ilchasiga chaqaloq qizchani tilaydi, so'ratadi. Qizi bor oilaning buvasi, buvisi, otanasi va qarindosh-urug'lari rozilik berishsa, "quloqtishlar" odati o'tkazilgan. Boyagi bolakay beshikda yotgan qizaloqning "qulog'ini tishlagan". Qadim zamonlarda bunday "qudashilik" marosimi qabilalar o'rtasidagi urush-janjallarga chek qo'ygan. Tinch qo'shnichilikni saqlab qolgan. Mazkur odatni ifodalovchi, "qiz bolani go'dakligidayoq bo'lajak qaylig'i deb belgilab qo'ymoq" ma'nosida qulog'ini tishlamoq iborasi qo'llaniladi: Qizimni tilga olaverma, tug'ilgan kunida qulog'ini tishlagan kuyovi bor; o'g'ling kelib, kuyov bilan oramiz buzilay deb qoldi.

O'zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bog'liq iboralari tarkibida somatik so'zlar faol qatnashadi: boshlarini qovushtirmoq, boshlarini biriktirmoq, boshlarini qo'shmoq "kelin-kuyovqilmoq"; boshini ikkita qilmoq "uylantirmoq"; bir yostiqa bosh qo'ymoq "turmush qurmoq"; boshini bog'lamoq "kelin qilib olishga shartlashib kelmoq" va h.k.

O'zbek oilasida bola tug'ilishi bilan chilla davriga katta e'tibor beriladi. Farzand ko'rgan ayol va uning chaqalog'i chilla davrida maxsus sharoitda saqlanib, turli ins-jinslar va kasalliklardan himoya qilinadi. An'anaga ko'ra ona va chaqaloq 40 kungacha uydan chiqmasligi, bolali uyga begona odam kirmasligi va chillali uyda chiroq o'chmasligi kerak. Chilla an'anasi "tuqqaniga qirq kun bo'ldi" ma'nosidagi chillasi chiqdi iborasi bilan ifodalanadi: Chillasi chiqishi bilan Hadya ham alohida qizlar yacheykasi tuzishga boradi.

Frazelogik birliklarning tayanch komponenti sifatida tarixiy va diniymifologik mashhur shaxslarning nomlari kelishi mumkin: Xo'ja ko'rsinga "shunchaki nomigagina", Musoning alamini Isodan olmoq "aybdor chyetda qolib, aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq", Xizni yo'qlasam bo'lar ekan "kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora". Turk tilida: Bir Koro'glu bir Ayvaz "bola-

chaqasi yo‘q er-xotin”, Derdini Marko Paşa’ya anlat “dardini eshitadigan hech kim yo‘q”.

Turli geografik joy nomlari ham frazeologik birliklarning tayanch komponentlari vazifasida keladi. Masalan, o‘zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O‘zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo‘llanilgan toponimlar o‘zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo‘ladi: Beva xotinga Buxorodan it xuradi, onasini Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq frazeologik birliklari tarkibidagi “Buxoro”, “Uchqo‘rg‘on”, до Москвы не перевешаешь, кричать во всю Ивоносвкую frazeologizmlari tarkibidagi “Москва”, “Ивановская” O‘zbekiston va Rossiya hududlarida joylashgan geografik nomlar bo‘lsa, язык до Киева, tuxumi Bag‘doddan kelibdimi?, Do in Rome as the Romans do nomlaridir yoki “umid qilgan, kutgan narsaning teskarisi bo‘lib chiqdi” ma’nosidagi Göründü Sivas’ın bağları, “bu ish hozircha bo‘lgani bilan keyinchalik orqasidan g‘avg‘o chiqadi” ma’nosidagi Karaman’ın koyunu, sonra çıkar oyunu tarkibida foydalanilgan “Kiyev”, “Bag‘dod”, “Rome (Rim)”, “Sivas”, “Karaman” shaharlari rus, o‘zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabat -muloqotda bo‘lib kelgan shahar nomlaridir.

O‘zbek xalqi kiyinish madaniyati nuqtayi nazaridan ham dunyodagi xalqlarning oldingi saflarida turadi. Bir necha ming yillar ilgari ota –bobolarimiz egniga yaktak-lozim, oyoqqa kovush-maxsi, etik, boshga shabpo‘sh, do‘ppi, telpak, ustga chopon, to‘n kiyib, belga belbog‘, qars boylashgan. Shuning uchun ham xalqimizda erkak kishilikni ramziy ifodalash xususida “belingda belbog‘ing bormi?” degan ibora qolgan.

Har bir xalqning o‘ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o‘taydi. Masalan, “to‘nini teskari kiyib olmoq” “o‘chakishgan holda qasarlik qilmoq”, “do‘ppini osmonga otmoq” “juda xursand bo‘lmoq”, do‘ppi tor keldi “iloj-imkonsiz og‘ir ahvolga tushmoq”, “bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan” “yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko‘proq” “chorig‘ini sudramoq” “zo‘rg‘a-zo‘rg‘a, amal-taqal qilib yashamoq”, “paytavasiga qurt tushdi“xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik”, ko‘rparasiga qarab oyoq uzatmoq “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, “chovlisini solmoq” “aralashmoq”, turk tilida “Ali’nin külâhini Veli’ye Veli’nin külâhini Ali’ye giydirmek” “puli bo‘lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko‘rmoq”, “Bir don bir gömlek” “yarim yalang‘och holda” iboralari shular jumlasidandir.

O‘zbek xalqi turmushida kundalik hayotda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlari ham muayyan frazeologizmlarni shakllantirganini ko‘rish mumkin: ko‘rparasiga qarab oyoq uzatmoq “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”: Ha, onang ko‘rparasiga qarab oyoq uzatsin, uqdingmi?; chovlisini solmoq“aralashmoq”: Nigoraga hayronman, har narsaga o‘z chovlisini solavermay, tinchgina yursa nima qilarkin.

Iste‘mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar ham ko‘p hollarda milliy xususiyatga ega bo‘ladi: osh bermoq “to‘y-marosim munosabati bilan katta qozonda palov damlatib, ziyofat o‘tkazmoq: Xuddi shu o‘g‘il tug‘ilganda

Pirimqul hoji qo‘y ham, ho‘kiz ham so‘ydirib, yurtga osh berdi ; tog‘ni tolqon qilmoq “har qanday katta va og‘ir ishni ham bajarmoq”: Undan keyin charchamaguningcha chopma, ayni qizishgan vaqtingda, g‘ayrating kelib, tog‘ni tolqon qilaman deganingda dam ol, birpasgina dam ol!

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati;

1. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент:1991. – Б. 207-272; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. – Ташкент: 1991. – С. 40-47.
2. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 3-4. – Б. 37-42; Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр (ўқув кўлланма). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 112-115 ва бошқалар.
3. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Тошкент: 2000. – Б.50.
4. Умиров И. Ўзбек тили парафразалари. НДА. - Тошкент: 1996. – Б. 7-8; Шамсиддинов Ҳ. Перифразалар хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993. № 4. – Б. 29-35; Айтбоев Д. Перифразаларнинг ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. № 5. – Б. 86-88; Умиров И. Фразеологизм ва паралингвистика // Илм зиёдир (Проф.Равшанхўжа Расуловнинг 60 йиллигига бағишланади). – Тошкент: 2006. – Б. 123-125 ва бошқалар.
5. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. НДА. – Самарқанд: 2001. – Б. 14.
6. Абдусаидов А. Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита. – Самарқанд: 2001. – 48 б.; Бегматов Э., Абдусаидов А. Матбуот тилида фразеологик неологизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. № 1. – Б. 23-27; Абдусаидов А. Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати. – Самарқанд: 2004. – Б. 67-70; Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. ДДА. – Тошкент: 2005. – Б. 29-32.
7. Бу ҳақда қаранг: Актуальные проблемы фразеологии, материалы республиканской научно-теоретической конференции (Самарқанд, СамГУ, 25-26 ноябрь 1994 г.). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 102 б.; Актуальные проблемы фразеологии, материалы научной конференции (Самарқанд, СамГУ, 14-15 ноябрь, 1996 г.). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1997. – 120 б.
8. Шавкат Раҳматуллаев – атоқли тилшунос (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Университет, 2006. – Б.3; Жўрабоева М., Қахҳорова Ҳ. “Устоз” каломининг айна тимсоли // “Тил ва адабиёт таълими”, 2006. № 3. –Б. 90-94; Бегматов Э., Йўлдошев Б. Йирик тилшунос олим ва устоз // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. – Б. 4-8.